

میرزا موسی مستوفی، وزیر باکفایت ناصرالدین شاه قاجار

منصور رشیدی^۱/علی قنبریان^۲

چکیده

از افراد سرشناس و نیکوکار دوره قاجار، میرزا موسی وزیر مستوفی است. وی از سادات شهر تفرش بوده و نسبش به امام زین العابدین (ع) می‌رسد. در نوشتار حاضر به شخصیت‌شناسی و بیان خدمات وی پرداخته شده است. هم‌اکنون نیز جامعه از برخی خدمات ایشان بهره‌مند است؛ همچون مسجدی که در بازار تهران به همت ایشان بنا شده است. گردآوری اطلاعات در تحقیق حاضر به شیوه کتابخانه‌ای و تا حدودی میدانی بوده است و پردازش اطلاعات به روش توصیفی - تحلیلی است.

واژه‌های کلیدی: میرزا موسی وزیر تفرشی، قاجار، خاندان انتظام‌وزیری، وقف.

^۱ پژوهشگر تاریخ و سرپرست مقبره میرزا عیسی خان وزیر Mansoorrashidi2017@gmail.com.

^۲ دانش‌آموخته دکتری مبانی نظری اسلام دانشگاه تهران. Ali.Ghanbarian@alumni.ut.ac.ir.

همواره انسان‌های خیراندیش در طول تاریخ بوده‌اند. انسان‌هایی که به مردم خدمت می‌کردند و مردم را دوست داشتند. سعی‌شان در برآورده کردن نیازهای قشر کم‌درآمد جامعه بود. برای خدمت به مردم با هزینه شخصی خویش، اماکنی همچون آب‌انبار، بیمارستان، کاروانسرا، مسجد، و حوزه علمی احداث کرده و آن‌ها را وقف بر مردم کرده‌اند تا با گذر زمان این اماکن و منافع آن دست ناهلان نیفتد و جامعه همواره از آن‌ها استفاده مادی و معنوی ببرد. از جمله چنین انسان‌هایی می‌توان از خاندان انتظام‌وزیری نام برد. خاندانی که در دوره قاجار و پهلوی منشأ خیرات و برکات بودند و هنوز هم جامعه از موقوفاتی که از آن‌ها برجای مانده است، بهره‌مند است. خاندان انتظام‌وزیری سعی‌شان در کمک و یاری دادن به انسان‌های بی‌بضاعت بود. افراد سرشناس این خاندان عبارت‌اند از: میرزا موسی وزیر تفرشی، میرزا عیسی خان وزیر، سیدعبدالله خان انتظام‌السلطنه، سیدمحمد انتظام‌السلطنه (بینشعلی)، سیدعبدالله انتظام‌وزیری، سیدنصرالله انتظام‌وزیری. در این نوشتار به معرفی شخصیت و بیان خدمات میرزا موسی وزیر تفرشی خواهیم پرداخت.

سعی شده است از کتاب‌ها و منابع معتبر تاریخی استفاده شود. همچون کتاب‌های محمدحسن خان مقدم مراغه‌ای ملقب به صنیع‌الدوله و سپس اعتمادالسلطنه. وی از رجال دربار دوره قاجار و عهد ناصرالدین شاه و صاحب کتاب‌های بسیار بود. وفاتش در ۱۸ شوال ۱۳۱۳ قمری است. با توجه به اینکه در زمان ناصرالدین شاه قاجار می‌زیسته است، مکتوبات وی منبع قابل اعتمادی است.

۱. زندگی‌نامه و منصب‌ها

خاندان وزیری در اصل تفرشی هستند. (باقری، ۱۳۹۵: ۴) در تفرش و آشتیان بلکه گرگان ارباب قلم و اصحاب استیفا و محاسبین دفتری زیاد وجود یافته‌اند که همه در دفتر پادشاهی صاحب رتبه عالی شده. [برخی از] معارف ارباب قلم تفرش: مرحوم میرزا موسی وزیر و میرزا عیسی وزیر است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۷۵۸/۱)

میرزا موسی مستوفی تفرشی متولد سال ۱۱۹۸ قمری (بامداد، ۱۳۷۱: ۱۶۴/۴ - ۱۶۵) پسر میرزا ابوالقاسم و پدر میرزا عیسی وزیر و سیدعبدالله خان انتظام‌السلطنه بوده است. برخی معتقدند که قائم‌مقام فراهانی با میرزا موسی باجناب است. (حضرتی، ۱۳۸۲: ۱۲۱)

۱/۱. پدر میرزا موسی کیست؟

به عقیده برخی از محققان، میرزا موسی فرزند میرزا هدایت‌الله تفرشی است. میرزا هدایت‌الله یکی از چهار وزیری است که فتحعلی شاه در سال ۱۲۲۱ قمری برای کارهای دولتی برگزید و سمت وزیرلشکری و ریاست کل دارایی ارتش را داشت. (سحاب، ۱۳۹۳: ۱۹۲)

این نظریه صحیح نیست. زیرا در تمامی کتاب‌های تاریخی و همچنین در کتیبه‌ای که در مسجد عیسی وزیر است، نام پدر میرزا موسی، ابوالقاسم ذکر شده است.

درباره میرزا ابوالقاسم ۳ احتمال وجود دارد:

الف) میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی.

ب) میرزا ابوالقاسم مستوفی اصفهانی، ملقب به معین الملک.

وی از مستوفیان عصر قاجار بود. وی در سال ۱۲۷۶ قمری به پیشکاری و کارگزاری بهرام میرزا معزالدوله، حاکم آذربایجان و در سال ۱۲۷۷ قمری به سمت لشکرنویس باشی گری تعیین شد. در ذی حجه ۱۲۸۷، به جای میرزا محمدحسین دبیرالملک فراهانی به تولیت آستان قدس رضوی منصوب شد و تا سال ۱۲۸۸ یا به قولی محرم سال ۱۲۸۹ که درگذشت، در این سمت باقی بود. مدفن وی در ضلع جنوبی رواق گنبد حاتم خانی واقع است. (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷ ش: ۹۴)

کریم اصفهانیان در کتاب «مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین الدوله مربوط به سال‌های ۱۲۷۴ - ۱۲۷۵» جلد ۳ صفحه ۱۹۹، میرزا ابوالقاسم را تفرشی دانسته است نه اصفهانی. همچنین می‌نویسد که وی در ۱۲۷۵ به لقب معین الملک ملقب شد.

معین الملک پدر میرزا موسی مستوفی تفرشی نیست؛ زیرا:

- در سفرنامه سیف الدوله صفحه ۱۵ - ۱۶ آمده است که معین الملک در سال ۱۲۸۹ قمری از دنیا رفته است. از طرفی میرزا موسی در سال ۱۲۸۲ قمری (۸۴ سالگی) درگذشته است. پس، از نظر عرفی خیلی بعید است که معین الملک پدر میرزا موسی باشد. عبارت سیف الدوله در سفرنامه این است:

«سیف الدوله در ماه ربیع الثانی ۱۲۸۹ قمری، به جای میرزا ابوالقاسم معین الملک که چند ماه پیش درگذشته بود، به سمت نیابت تولیت آستان قدس رضوی تعیین شد.»

- در برخی از کتاب‌ها (مانند: کتاب مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ج ۳، ص ۲۳۹ - ۲۴۰) میرزا ابوالقاسم معین الملک، اصفهانی و پدر میرزا رضای مستوفی معین السلطنه معرفی شده است. در حالی که میرزا موسی، برای تفرش است نه اصفهان. همچنین در کتب تاریخ، برادری با نام میرزا رضا برایش نام برده نشده است.

پ) میرزا ابوالقاسم تفرشی (ولادت ۱۲۶۶ ق). وی از طرف نصرت الدوله به وزارت فارس منصوب شد. (سحاب، ۱۳۹۳: ۱۱۲).

در منبع فوق (سالنامه تفرش)، میرزا ابوالقاسم تفرشی و میرزا موسی را در ذیل عنوان «خاندان انتظامی و وزیری» آورده است. از این طبقه‌بندی دانسته می‌شود که از نظر نویسنده محترم کتاب (غلامرضا سحاب)، میرزا ابوالقاسم تفرشی نسبتی با میرزا موسی وزیر دارد. اما این شخصیت پدر میرزا موسی وزیر تفرشی نیست. زیرا وی در سال ۱۲۶۶ قمری به دنیا آمده است؛ در حالی که میرزا موسی وزیر تفرشی در سال ۱۲۸۲ قمری در سن ۸۴ سالگی از دنیا رفته است. مگر آنکه بگوییم، ۱۲۶۶ سال وفات میرزا ابوالقاسم تفرشی بوده است نه سال ولادتش.

۱/۲. نظر بازماندگان خاندان انتظام‌وزیری

به عقیده بازماندگان خاندان انتظام‌وزیری، نظریه اول (الف) صحیح است و پدر میرزا موسی، میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی، ادیب و سیاست‌مدار زمان محمد شاه قاجار است.

این نظریه بنا بر اسنادی است که از خاندان وزیری باقی مانده و هم‌اکنون نزد آقای منصور رشیدی است.

سند اول: سندی است که در تاریخ ۱۳۵۸/۰۳/۲۰ از طرف وکیل سیدعبدالله انتظام‌وزیری، آقای احمد کاوه، به سازمان اوقاف نوشته شده است.

پایین برگه نام پدر و اجداد سیدعبدالله انتظام‌وزیری نوشته شده است. بنا بر گفته آقای منصور رشیدی، متن پایین سند، دست خط سیدعبدالله انتظام‌وزیری است. سیدعبدالله از دولتمردان پهلوی اول و دوم بوده و مناصب مختلفی همچون وزارت امور خارجه را بر عهده داشته است. در پایین سند چنین آمده است:

«۱. میرزا بزرگ قائم‌مقام اول ۲. میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام دوم ۳. میرزا موسی وزیر— میرزا عیسی وزیر که بلاعقب بوده ۴. سیدعبدالله انتظام‌السلطنه ۵. سیدمحمد انتظام‌السلطنه ۶. سیدعبدالله انتظام»

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در این سند، سلسله نسب به ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی که در زمان محمدشاه قاجار صاحب‌منصب بوده، رسیده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اول کل محسن آهفت

چون ستره رسی بر ۱۷۳۸ ابر ۲۹، ۱۳۳۵، اول کل محسن آهفت و ما- ما-
۹۵۸۹ منوع ۱۴، ۲۴، ۱۳۳۵ قصبه تقدیه میرزا عیسی وزیر قبا عیدیه نظام و لاد آهفته
و هفتاد و هفت و غیر کلمه تقدیه البی تغیر یافته است و در دفتر فرائض ۲۰۴۹ اقامه سرواق امرو ان وی
لند تقدیم جزا باشد نسبت به تغیر کلمه تقدیه بجز نسبت تمام آی عیدیه نظام اقدام را
بدرستی تمام - اکثر تقدیر و تفویض میرزا عیسی وزیر - الهام
الکتابخانه

- ۱- میرزا محمد باقر خان قاسم آبادی
- ۲- میرزا ابراهیم خان قاسم آبادی
- ۳- میرزا حسن خان وزیر - میرزا عیسی وزیر کاتب
- ۴- سید عبدالمؤمنی رشتی
- ۵- سید محمد باقر رشتی
- ۶- سید عبدالمؤمنی

کتابخانه و کتب گنجینه میرزا عیسی وزیر ۲۴ تن ۶۸۱۳۸۹ - ۱۳۸۹ هجری

دستخط سید عبدالله انتظام وزیری در پایین سند
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

سند دوم و سوم: مربوط به قاب عکس‌هایی است که در ذیل آن‌ها اشاره به رابطه پدر و پسری بین میرزا ابوالقاسم و میرزا موسی شده است.

این قاب عکس تصویر میرزا ابوالقاسم است و در خاندان وزیری نگه‌داری می‌شود.
ذیل آن نوشته شده است:

«میرزا ابوالقاسم قائم مقام پدر میرزا موسی»

این قاب عکس تصویر میرزا موسی وزیر است و در خاندان وزیری نگه‌داری می‌شود.

ذیل آن نوشته شده است:

«میرزا موسی وزیر، پسر میرزا ابوالقاسم خان قائم مقام

دائی میرزا عبدالله وزیر قزوین»

۱/۳. میرزا ابوالقاسم قائم مقام کیست؟

میرزا ابوالقاسم قائم مقام فرهانی صدراعظم محمد شاه قاجار بوده و در برخی از کتب تاریخ از میرزا ابوالقاسم در کنار میرزا تقی خان امیرکبیر و سیدجمال‌الدین اسدآبادی با تجلیل یاد شده و گفته شده که در راه احیاء استقلال و تجدید موقعیت اجتماعی و اقتصادی ایران کوشیده‌اند. (راوندی، ۱۳۸۲: ۱/۵ - ۲) میرزا ابوالقاسم در بدو امر بنا به وساطت پدرش در دستگاه حاجی ابراهیم خان بود، که منشآت دولتی را او می‌نگاشت و بدواً به شفاعت و تقویت حاجی ابراهیم خان در سلک خدمتگذاری دیوان درآمده، رفته‌رفته به آن همه مقامات رسید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۴۵/۲)

میرزا ابوالقاسم قائم مقام فرهانی صدراعظم محمد شاه قاجار بوده و در برخی از کتب تاریخ از میرزا ابوالقاسم در کنار میرزا تقی خان امیرکبیر و سیدجمال‌الدین اسدآبادی با تجلیل یاد شده و گفته شده که در راه احیاء استقلال و تجدید موقعیت اجتماعی و اقتصادی ایران کوشیده‌اند. (راوندی، ۱۳۸۲: ۱/۵ - ۲) میرزا ابوالقاسم در بدو امر بنا به وساطت پدرش در دستگاه حاجی ابراهیم خان بود، که منشآت دولتی را او می‌نگاشت و بدواً به شفاعت و تقویت حاجی ابراهیم خان در سلک خدمتگذاری دیوان درآمده، رفته‌رفته به آن همه مقامات رسید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۴۵/۲)

میرزا ابوالقاسم تنها مرد سیاست نبود، بلکه در عالم شعر و ادب نیز استاد بود. وی یکی از پیشروان تجدد ادبی است (راوندی، ۱۳۸۲: ۱۵۳/۸ - ۱۵۴) و اسلوب ساده‌نویسی را مؤصل ساخت. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۶۷/۱) در عالم فضل و ادب در ایران به منزله ستاره درخشانی است و نثر فارسی کنونی ما در اثر اصلاحاتی است که آن دانشمند ادیب نموده است. (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۴۲۶/۴)

این مرد فاضل خدمتگزار را به گناه حق‌گویی در صفر ۱۲۵۱ قمری به امر محمد شاه دستمالی در حلقش فروبرده و او را خفه کردند. تا هرگز زبان به انتقاد نگشاید و با نیش قلم دل نازک مستبدان و ستمگران را نیازارد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۵۲/۶)

۱/۴. مناصب میرزا موسی

در سال ۱۲۶۳ قمری که ناصرالدین میرزا، ولیعهد، به حکمرانی آذربایجان تعیین می‌شود، میرزا موسی سمت مستوفی کل، پیشکار دارایی، را بر عهده می‌گیرد. میرزا موسی در مجلسی که از علما و رجال برای مناظره و مباحثه با سیدعلی محمد باب در حضور ولیعهد در همین سال تشکیل می‌شود نیز حضور داشته است.

در سال ۱۲۶۴ قمری که ناصرالدین میرزا، پادشاه و میرزا تقی خان صدراعظم شد، اسکندر میرزا، پسر ششم عباس میرزا نایب‌السلطنه، به وزارت و پیشکاری میرزا موسی به حکومت قزوین منصوب گردید. (بامداد، ۱۳۷۱: ۱۶۴/۴) به نقل از: مدرسی طباطبایی، (۱۳۶۱: ۹۶) البته داریوش شهبازی وزارت میرزا موسی را در قزوین، سال ۱۲۶۹ شمسی دانسته است. (شهبازی، ۱۳۹۷: ۱۸۹/۱) در کتاب «سفرنامه میرزا محمدحسین فراهانی صفحه ۲۱ آمده است: «میرزا موسی وزیر حاکم قزوین بود.»

در سال ۱۲۶۹ قمری که ناصرالدین شاه قصد مسافرت به خارج از تهران برای تفریح و گردش‌های طولانی داشت و معین‌الدین میرزای ولیعهد، کودک شیرخواره را، در تهران گذاشت، میرزا موسی را به وزارت (معاونت) حکومت تهران منصوب کرد. از این تاریخ به بعد بود که میرزا موسی معروف به وزیر شد. (شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۰۸/۱)

میرزا موسی وزیر برای برقراری نظم و آرامش در تهران و برقراری عدالت، به تأدیب مجرمان می‌پرداخت. این مطلب از نامه ناصرالدین شاه به فرخ خان امین‌الدوله، کاملاً مشهود است:

«در باب قتلی که در ورامین واقع شده است، چند روز قبل به میرزا موسی وزیر^۱ حکم شد که یا قاتل را گرفته به قصاص برساند، یا به امضای وراثت، موافق شرع «خون‌بست» نماید. (اصفهانیان، ۱۳۵۰: ۱۰۲/۲ - ۱۰۳)

در سالنامه تفرش صفحه ۱۱۱ آمده است که: میرزا موسی وزیر به هنگام سلطنت مظفرالدین شاه، رئیس تلگرافخانه بوشهر شد. این مطلب صحیح نیست؛ زیرا مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ قمری به پادشاهی رسید، در حالی که میرزا موسی وزیر سال‌ها قبل (۱۲۸۴ قمری) از دنیا رفته بود.

به عقیده استاد عبدلی آشتیانی، میرزا موسی وزیر با میرزا محمدجعفر مجتهد آشتیانی باجناق بوده است. میرزا محمدجعفر فرزند میرزا محمدصادق آشتیانی از فضلالی قرن سیزدهم هجری است. وی تا سال ۱۲۵۵ قمری زنده بوده و چند کتاب فقهی را کتابت کرده است.

پسر محمد شاه از زنی صیغه از اهل اورمیه^۲ در حدود ۱۲۶۲ متولد شد و در ۱۲۷۳ حکومت تهران به وی داده شد و میرزا موسی تفرشی از او نیابت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۵۳۹/۲) می‌کرد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۵۳۹/۲) میرزا موسی در سال ۱۲۷۷ قمری، بعد از مدتی وقفه، دوباره به وزارت تهران منصوب شد.

در کتاب «چهل سال تاریخ ایران» در این باره آمده:

«در ۱۲۷۷ به علت اختلافی که میان او (میرزا موسی) و نصرت‌الدوله فیروز میرزا حاکم تهران پیش آمد و از این شغل مستعفی شده بود و در سلک مستوفیان درآمده بود، دوباره نظر به قدمت خدمت و استحضر کامل در مهمات ولایت، مجدداً به وزارت تهران رسید.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۵۳۹/۲)

در کتاب «نامه‌های حکومتی فیروز میرزا فرمانفرما» چنین آمده است:

«در سال ۱۲۷۷ قمری در تهران قحطی روی داد و نان نایاب شد. همزمان با آن بروز وبا و مرگ‌ومیر ناشی از آن مردم را وحشت‌زده کرد. مردم نانوائی‌ها را غارت کردند و به مأمورین دولتی هجوم آوردند. به دستور شاه، علما و اعیان شهر در خانه نصرت‌الدوله اجلاس کردند و امر خبازها به آقا مهدی ملک‌التجار واگذار شد. (نواب صفا، ۱۳۶۶: ۲۴۳/۱) در همین سال میرزا موسی تفرشی که سال‌ها وزارت حاکم دارالخلافه را عهده‌دار بود و چندی قبل در اثر بروز اختلاف بین او و فیروز میرزا از این شغل معاف شده بود، مجدداً به سمت مزبور منصوب شد.»

۱. حاکم تهران.

۲. اورمیه.

۳. در ۱۲۷۳ که محمدتقی میرزای رکن‌الدوله حاکم تهران شد، وزارت میرزا موسی همچنان با او بود.

از متن بالا علاوه بر آنکه دانسته می‌شود، میرزا موسی در سال ۱۲۷۷ قمری به وزارت رسید، همچنین تصریح دارد بر اینکه میرزا موسی قبل از سال مذکور سال‌هایی وزارت شهر تهران را بر عهده داشته است.

مصلحت‌خانه‌ای در زمان قاجار تشکیل شده بود که در امور مهم کشور تصمیم‌گیری می‌کرد. میرزا موسی وزیر از اعضای مصلحت‌خانه بود:

«علاوه بر مجلس شورای دولتی، حسب‌الامر مجلس، مصلحت‌خانه برای امور دولت ترتیب یافته، عیسی خان اعتمادالدوله را به ریاست آن مجلس برقرار و مقرر فرمودند که همه‌روزه از صبح تا چهار ساعت به غروب مانده در مجلس مخصوص اجزای مسطوره در ذیل بنشینند و گفت‌وگو در مهمان کشور و لشکر نمایند و انتظام کلیه امور و آسایش رعیت و آبادی مملکت و ترقی دولت را در مدنظر داشته باشند. [برخی از] اجزای مصلحت‌خانه از این قرار است: میرزا موسی وزیر دارالخلافه». (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۳۴۰/۲ - ۱۳۴۱)

ناصرالدین شاه به فرخ خان امین‌الدوله دربارهٔ زیاد شدن پول سیاه و بالا رفتن قیمت نان چنین دستور می‌دهد: «امین‌الدوله، در فقرهٔ زیادی پول سیاه در تهران و کسادی معاملهٔ رعایا از این جهت، میرزا موسی وزیر شرحی نوشته بود، و این فقره بسیار بد است و چاره باید کرد. البته بعد از رسیدن این دستخط، میرزای وزیر را با معیرالممالک حاضر بکن. با چند نفر اهل خبره، قرار درستی در فقرهٔ پول سیاه بگذار که رفع این حرف‌ها بشود.» (اصفهانیان، ۱۳۵۰: ۱۱۲/۲)

شخصیت دیگری با نام میرزا موسی وزیرلشکر در زمان ناصرالدین شاه بود و لازم است که با شخص مورد بحث ما خلط و اشتباه نشود. میرزا موسی وزیرلشکر آشتیانی وفات ۳ جمادی‌الثانی ۱۲۹۸، از رجال دورهٔ ناصرالدین شاه بود.

در برخی منابع آمده است که: «میرزا موسی وزیرلشکر، پس از مدتی خانه‌نشینی به وزارت قزوین منصوب شد و پس از چندی حکومت قزوین مستقلاً به او داده شد.» از آنجا که میرزا موسی تفرشی به وزارت قزوین نائل شده بود، احتمال دارد که به خاطر تشابه اسمی خلط و اشتباه صورت گرفته باشد.

طبق بررسی که انجام دادیم، در کتاب‌های تاریخ و تراجم شخص مورد بحث در این کتاب، «میرزا موسی وزیری» و شخص دیگر «میرزا موسی وزیرلشکر» خوانده شده‌اند. میرزا حسن، ولد مرحوم میرزا موسی وزیرلشکر مستوفی قزوین است.

(اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۰۹۸/۳)

میرزا موسی وزیر لشکر

پرونده شماره ۱۱۴۰ (۲۵)
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

محمدحسن خان اعتمادالسلطنه از نویسندگان زمان ناصرالدین شاه قاجار در کتاب مرآةالبلدان درباره وزیرلشکر چنین آورده است:

«در شعبان المعظم سنه ۱۲۹۶، موکب همایون شهریاری ادام‌الله‌ملکه همچنان در بیلاق لار و فیروزکوه می‌باشد. جناب میرزا موسی وزیرلشکر به اعطای نشان و حمایل از درجه امیرتومانی سرافراز آمد.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۳۹۳/۴)

مقصود از همایون شهریاری، «ناصرالدین شاه» است. زیرا سال کشته شدن وی، ۱۳۱۳ قمری (۱۲ اردیبهشت ۱۲۷۵) است. با توجه به حکومت ۴۸ ساله وی، در ۱۲۹۶ قمری وی دوران پادشاهی را می‌گذرانده است.

میرزا موسی وزیر به خاطر خدماتی که به دولت و ملت انجام می‌داد، مورد تقدیر شاه قرار می‌گرفت. به دو نمونه اشاره می‌شود:

الف) میرزا موسی وزیر دارالخلافه به جهت مساعی جمیله در امور حکمرانی شهر و توابع، مورد مرحام اعلی حضرت شاهنشاهی دام‌ملکه گردیدند. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۳۹۳/۴)

ب) نواب والا اردشیر میرزا حکمران دارالخلافه باهره، به یک ثوب جبّه ترمه زمردی حاشیه‌دار و میرزا موسی وزیر دارالخلافه، به عصای مرصع به جواهر مفتخر گردیدند. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۲۵۱/۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۷۸۶/۳)

میرزا موسی وزیر برادری داشته که منصب ریاست پلیس را دارا بوده است. حسین شهیدی بدون ذکر نام برادرش، از قول بروگش نقل می‌کند که:

«برادر میرزا موسی وزیر را به‌جای محمود خان، کلانتر سابق گماشتند و او رئیس پلیس و همه کاره شهر شد.» (شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۸۱/۲)

محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، دو تن از برادران میرزا موسی وزیر را (میرزا اسماعیل تفرشی و میرزا زمان)، از کلانتران شهر تهران نام برده است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۵۱/۱)

میرزا موسی وزیر در شب نوزدهم محرم (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۴۸۴/۳) سال ۱۲۸۲ قمری در سن ۸۴ سالگی درگذشت (شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۰۹/۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۸۷۳/۳) و در قسمت شرقی صحن حضرت امام حسین (ع) در مقبره وسیع و مجللی که خودش در زمان حیات خویش بنا کرده بود، مدفون شد (اصفهانیان، ۱۳۵۰: ۳۹۱/۳) در مقاله «دیدار با وزیر مردمدار در حوالی بهشت» صفحه ۴ که در مجله همشهری محله منتشر شده است، وفات میرزا موسی وزیر سال ۱۲۶۴ قمری نوشته شده است که صحیح نیست.

ناصرالدین شاه قاجار در سفرنامه خویش به عتبات عالیات عراق، مقبره وزیرش را زیارت کرده و آن را چنین توصیف می‌کند: «روز جمعه هشتم [ماه رمضان] نهار را منزل خوردیم. چهار به غروب مانده زیارت رفتیم. سر راه زیاد شلوغ بود. ما رسیدیم به صحن مقدس. زیارت کردیم، نماز کردیم، دعا کردیم. ان‌شاءالله مستجاب است. بعد رواق حضرت را گشتم، خراب است. ان‌شاءالله باید تعمیر شود. فرش، قالی، و نمذ [است]. گنبد مطهر بد است. باید ان‌شاءالله نو بشود. بعد رفتم دور

حجرات صحن را گشتم، شیخ عبدالحسین مرحوم با پول ما تعمیر کرده است. خوب ساخته است. اما ازاره^۱ های کاشی باید سنگ بشود، ان شاء الله. رطوبت زیاد است. ازاره‌ها ریخته. مقبره خود شیخ هم در یکی از حجرات است. مقبره میرزا موسی وزیر تهران در ایوانی است بزرگ در سمت حجرات رو به جنوب. شمعدان و چراغ [و] مستحفظ [و] قاری داشت.» (عباسی، ۱۳۷۲: ۱۱۵-۱۱۶)

۱/۵. فرزندان

- میرزا عیسی خان وزیر و سید عبدالله خان انتظام السلطنه

این دو نفر از شخصیت‌های دوره قاجار بوده‌اند. درباره هر دو نفر در فصول آتی کتاب حاضر صحبت شده است.

- سیداحمد

میرزا موسی وزیر فرزندی با نام سیداحمد دارد. وی از مستوفیان بوده و نایب ساوجبلاغ نیز بوده است. احتمال اینکه سیداحمد، فرزند میرزا موسی وزیر لشکر (متوفای ۱۲۹۸ قمری) باشد، منتفی است زیرا در منابع تاریخی برای وی فرزندی با این اسم ذکر نشده است.

در برخی از منابع و آثار تاریخی نام وی ذکر شده است؛ از جمله:

الف) «سفرنامه عراق عجم» چنین آمده است:

«قناتی میرزا سیداحمد مستوفی برادر میرزا عیسی وزیر در آورده است که ادیب‌الملک و بعضی دیگر از پیشخدمت‌ها سر همان قنات چادر زده‌اند و خیلی تعریف از آب این قنات می‌کردند و همین آب است که از خانه حاجی محمدابراهیم تاجر، جاری است و از قواره‌ها می‌جهد.» (عباسی، ۱۳۶۲: ۵۶)

ب) آقای میرزا سیداحمد پسر مرحوم میرزا موسی وزیر (امین لشکر، ۱۳۷۸: ۲۴۵/۱)

پ) میرزا سیداحمد مستوفی پسر مرحوم میرزا موسی، وزیر سابق دارالخلافه (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۶۰/۱)

ت) مستوفیانی که در دفترخانه مبارکه خدمت مخصوص ندارند: میرزا سیداحمد پسر مرحوم میرزا موسی وزیر (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۶۰/۱)

ث) میرزا سیداحمد ولد عالیجاه مقرب‌الحضرت میرزا موسی وزیر که نایب ساوجبلاغ بود (رشوند، ۱۳۷۶: ۱۳۰/۱)

ج) مقرب الخاقان میرزا سیداحمد ولد مرحوم میرزا موسی وزیر در سال تخاقوی نیل ۱۲۷۷ به منصب استیفا سرافراز شده (آشتیانی، ۱۳۹۵: ۱۲۶)

چ) روز سه شنبه ۲۶ شهر صفر المظفر اودئیل ۱۳۰۷، جناب آقا میرزا سیداحمد برادر جناب میرزا عیسی وزیر (امین لشکر،

۱۳۷۸: ۲۲۸/۱)

^۱ اصل: حضاره.

علی‌رغم وجود منابع تاریخی مذکور در اثبات «سیداحمد»، پسری با این نام برای بازماندگان خاندان انتظام‌وزیری محرز نشده است.

۲. خدمات

۱/۲. مسجد

مسجد میرزا موسی مربوط به دوره قاجار است و در تهران، خیابان ناصرخسرو، کوچه پله نوروزخان روبه‌روی مسجد جامع (باقری، ۱۳۹۵: ۴) واقع شده و این اثر در تاریخ ۲۵ مهر ۱۳۸۳ با شماره ۱۱۱۹۸ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این مسجد هم‌اکنون با نام «میرزا موسی» خوانده می‌شود.

آیت‌الله عبدالعلی تهرانی و فرزندش آیت‌الله مرتضی تهرانی، از علمای تهران، امام جماعت مسجد مذکور بوده‌اند. سر در مسجد میرزاموسی چنین نوشته شده است: «لَمَسْجِدُ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ صدق الله العلي العظيم». (توبه: ۱۰۸/۹)

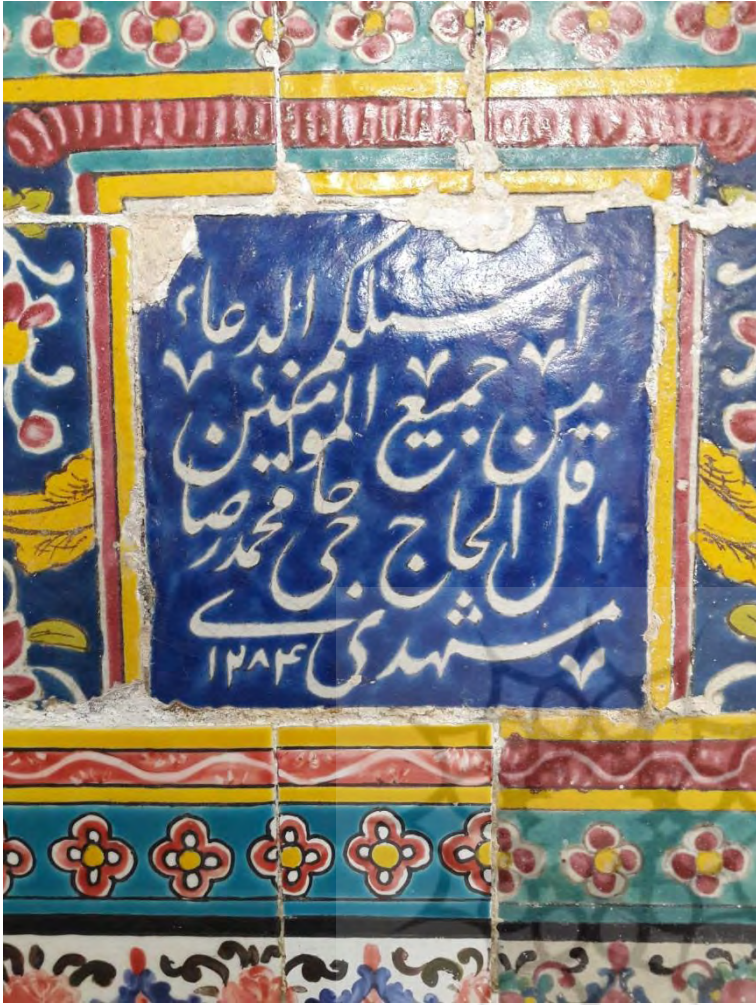
آیت‌الله استادی در یادداشتی درباره این مسجد چنین آورده است:

«مسجد میرزا موسی که تاریخ ۱۲۸۲ قمری در ساختمان آن دیده می‌شود؛ یعنی بیش از ۱۵۰ سال از عمر آن می‌گذرد. برخی می‌گویند: این مسجد و حجرات آن که به این خاطر مدرسه هم بوده، توسط میرزا موسی وزیر (متوفای ۱۲۸۲ ق) ساخته شده است.

از تاریخ‌های مختلف کتیبه‌های مسجد دانسته می‌شود که مسجد در دوره قاجار احداث شده و در دوره پهلوی و انقلاب اسلامی بازسازی و تعمیر شده است.

سر در مسجد میرزا موسی

کتیبه مسجد میرزا موسیٰ
اقل الحاج حاجی محمد رضا مشهدی ۱۲۸۴

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتیبه مسجد میرزا موسی
کارخانه کاشی سازی ح آ ابراهیم ۱۳۲۲

کتیبه مسجد میرزا موسی
م. رازی ۱۳۴۷ شمسی، سازنده کاشی خاک نگار مقدم

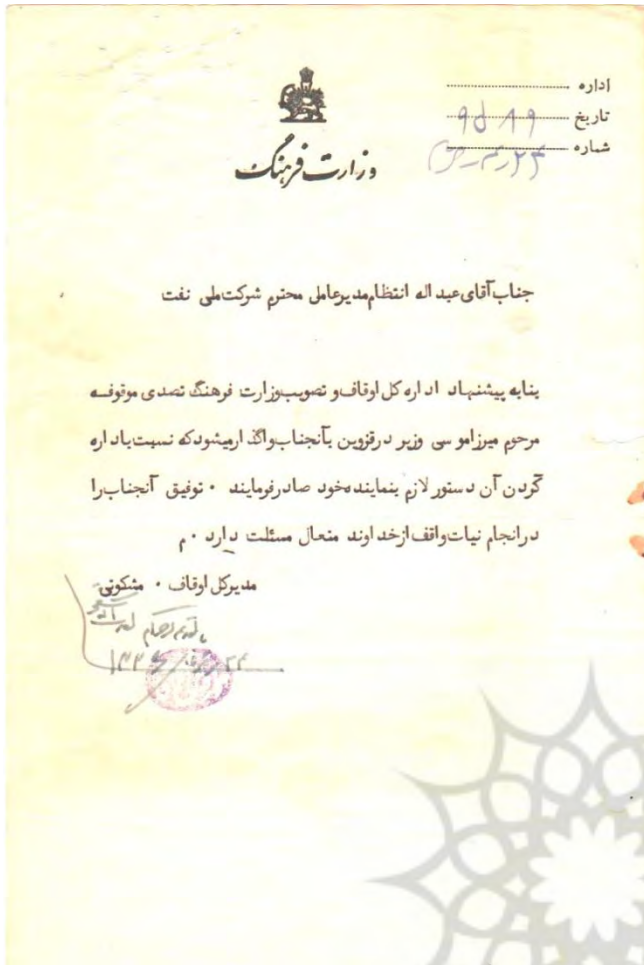
کتابخانه مسجد میرزا موسی
تأسیس ۱۳۵۹ شمسی

۲/۲. کاروان‌سرای میرزا موسی وزیر در قزوین

به موقوفات میرزا موسی وزیر در برخی از اسناد سازمان اوقاف اشاره شده است. این اسناد هم‌اکنون نزد آقای منصور رشیدی، سرپرست مقبره میرزا عیسی خان وزیر، است.

واگذاری موقوفه میرزا موسی وزیر در قزوین
به سید عبدالله انتظام وزیری

در سند فوق که از سوی وزارت فرهنگ صادر شده است، چنین آمده:

«وزارت فرهنگ. شماره ۹۵۸۹. تاریخ: ۳۶/۰۴/۲۴. جناب آقای عبدالله انتظام مدیرعامل محترم شرکت ملی نفت. بنا به پیشنهاد اداره کل اوقاف و تصویب وزارت فرهنگ تصدی موقوفه مرحوم میرزا موسی وزیر در قزوین به آن جناب واگذار می شود که نسبت به اداره کردن آن دستور لازم به نماینده خود صادر فرمایند. توفیق آن جناب را در انجام نیت واقف از خداوند متعال مسئلت دارم. مدیر کل اوقاف مشکوتی. با تقدیم احترام نصرت الله مشکوتی، ۲۴ تیر ۱۳۳۶».

۳/۲. آب انبار

یکی از خدمات میرزا موسی وزیر آب انباری بزرگ در شهر تهران در آخر خیابان سیروس محله چاله میدان جنب امامزاده سیداسماعیل (بامداد، ۱۳۷۱: ۱۶۴/۴) است. به نظر می رسد آب انبار میرزا موسی به مناسبت آنکه در کنار امامزاده سیداسماعیل قرار داشته به آب انبار سیداسماعیل معروف شده باشد.

اعتمادالسلطنه در «مرآة البلدان» جلد ۴ صفحه ۷۹، آن را از مستحدثات میرزا موسی مستوفی تفرشی معروف به وزیر معرفی می کند. برخی از مورخان نیز آن را به آب انبار میرزا موسی می شناسند. ظاهراً این آب انبار قدیمی ابتدا در دوران وزارت میرزا موسی تعمیر و مرمت و از این بابت به او منسوب شده و سپس سالها بعد، در زمان وزارت میرزا عیسی، پسر میرزا موسی نیز چنین اتفاقی رخ داده است. (شهبازی، ۱۳۹۷: ۴۱/۱)

در کتاب «مرآة البلدان» درباره آب انبار آمده است:

«دیگر از ابنیه خیریه و آثار شهیره که در حوالی این محله است، آب انباری است که میرزا موسی مستوفی تفرشی وزیر دارالخلافه تهران در مبادی همین فرخنده عهد بنا کرده است و کمال عظمت را دارد ولی اگر در مرمت و اتمام این آب انبار توجهی نشود، عن قریب منهدم خواهد شد.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۶: ۱۹۷۳/۴)

ناصر نجمی قدمت آب انبار را مربوط به دوره سلجوقیان دانسته که توسط میرزا عیسی خان وزیر (نه میرزا موسی) تعمیر و بازسازی شده است:

«یکی از مهم ترین آب انبارهای دارالخلافه تهران، آب انبار سیداسماعیل بود. این آب انبار تاریخی و کهنسال ابتدا در زمان حکومت سلجوقیان و سلطنت طغرل اول به وجود آمد، ولی بعدها متروکه گردید. آن گاه در دوران صفویه، شاه طهماسب اول امر به تعمیر این آب انبار داد ولی باز هم به مرور زمان و به دلیل عدم توجه متروک گردید تا اینکه حاج عیسی وزیر (بیگلربیگی قاجار) دستور تجدیدنای آن را داده به صورت امروزی درآمد.»

البته ناصر نجمی مدرک و سندی دال بر تعلق آب انبار به دوره سلجوقی ارائه نداده است علاوه بر این بانی آب انبار سیداسماعیل در دوره قاجاریه، حاج عیسی وزیر نبوده بلکه پدر وی میرزا موسی وزیر بوده است. (شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۰۸)

جعفر شهری درباره این آب انبار می نویسد:

«آب انبار نیز بر پا و به جز پاشیر و پله آن، بقیه برقرار و در معرض تماشای عموم می باشد. زیربنایی معادل هزاروپانصد ذرع مربع دارد که هزارودویست ذرع سطح آبیگر آن، در شش ردیف ستون آجری پنج آجر در پنج آجر در پنج آجر شمال و

جنوبی و هشت ردیف ستون شرقی و غربی بنا شده که مجموعاً چهل و هشت ستون در آن به کار رفته و فاصله میان هر ستون چهار ذرع می باشد که چون پایه ها را بر فاصله بیفزاییم، سی ذرع در چهل ذرع مساحت کل به دست می آید که همان هزار و دویست را به دست می دهد. در ارتفاع هشت ذرع که پس از وضع ضخامت پایه ها حدود نه هزار و سیصد و دوازده متر مکعب آبگیر آن می باشد.»

جعفر شهری در پانویس صفحه می افزاید:

«این نیز لوحه ایست که اجاره دار فعلی، از وضعیت آن تهیه کرده و در معرض اطلاع عموم گذارده است: عرض ۲۸/۵۰ متر، عمق ۱۰ متر، حجم ۱۱۶۸۵ متر مکعب، آبگیر ۷۵۰۰ متر مکعب، تاریخ بنا ۱۲۶۲ قمری برابر با ۱۲۲۵ شمسی که در لوحه آب انبار ۱۸۴۶ [میلادی] و بانی آن بیگلربیگی، حاکم تهران قید شده است.»

جعفر شهری در ادامه می افزاید:

«اهمیت این بنا صرف نظر از پانزده هزار متر مکعب خاک برداری در عمق ده ذرعی زمین با فقدان وسایل آن روز، در اسلوب بنا و ظرافت ساختمان و اصول معماری آن می باشد که آبگیری با این عظمت، ساروج و مثل آن در روکش آن به کار نرفته، آجرهای آن نمایان و فقط به صورت دیوار، بندکشی است... پاشیر آن که سه شیر بزرگ در آن کار گذاشته شده بود، چهل و سه پله داشت که بعد از هر چند پله، پاگردی برای رفع خستگی در آن تعبیه شده بود و خود پاشیر فضایی حدود دوازده متر مربع جهت ایستادن در نوبت و چاله هایی در زیر شیر به ابعاد یک ذرع مکعب که کوزه و سطل و مشک، هر چند بزرگ محل داشته باشد و در تابستان ها جایی که از فرط خنکی و لطف هوا که تداعی توچال و پس قلعه می نمود.

سقف آن دارای بادگیرهای متعدد بود که هوا را خروج و دخول داده، تعدیل می نمود و در بام آن کاروان سرا و بارانداز و بر جبهه پاشیر آن که مشرف به کوچه سیداسماعیل بود، دکاکینی وقف آب انبار گشته و عواید آن مخصوص لجن کشی و تعمیر و مصارف آن گردیده بود. از معماری و اصول ساختمان آن همین بس که تا امروز که بیش از صد و سی سال از تاریخ بنای آن می گذرد، حتی اندک تعمیری به هم نرسانیده، با آنکه قسمت شرقی آن در خیابان کشی های زمان رضا شاه، کف پیاده رو و زیر نهر آب آن واقع شده، لامحاله رطوبت از خود نفوذ می دهد، اندک نقصانی در آن به وجود نیامده در کمال صحت و درستی بر جا مانده و از اهمیت معماری آن در عدم قبول نفوذ رطوبت نیز آن که امروزه به صورت موزه درآمده، اجاره دار آن را قهوه خانه و تماشاخانه و رستوران نموده، تمامی آن را رنگ لعابی که با آن گچ و دیوار و جاهای خشک رنگ می کنند زده و لکه ای نم از آن به ظهور نرسیده، خشک و تمیز و یک دست خودنمایی می کند... یکی از کارهای مهمی که سیدضیاءالدین، رئیس الوزرای کودتای ۱۲۹۹، دست بدان زد تا جلب مردم پایتخت کند، لجن کشی این آب انبار بود. از آن جهت که کسی در صدساله اخیر چه دولتی و چه ملتی تا آنجا که پیران و سالخوردگان نشان می دادند، به خاطر خرج و معطلی اش جرأت آن نکرده بود.

آب این آب انبار... قنات های شاه و حاج علیرضا... [را] تأمین می نمود و در تابستان ها، اهالی حدود امامزاده سیداسماعیل، و کوچه های حمام گلشن (در خیابان سیروس مقابل میدان کاه فروش ها) و قسمت اعظم جنوب شهر و سکنه اطراف و

میدان‌های مال‌فروش‌ها و کاه‌فروش‌ها و امین‌السلطان و مردم‌بازار دروازه و بازار حضرتی و بازار پالان‌دوزها و خیابان اسماعیل‌باز (خیابان مولوی) و کوچه پشت‌بدنه و سر قبر آقا و اطراف آن را، مشروب می‌نمود، که به وسیله سطل و کوزه و خیک و مشک به دکان‌ها و خانه‌ها و پزندگی و اهل حاجت می‌رسید.» (شهبازی، ۱۳۹۷: ۹۳/۲ - ۹۵؛ به نقل از: شهیدی، ۱۳۸۳: ۴۰۹ - ۴۱۱)

هم‌اکنون (سال ۱۳۹۷ شمسی)، یک آب‌خوری در بازار تهران محله سبزه‌میدان وجود دارد و بالای آن روی کاشی آبی‌رنگی، از سوی اداره اوقاف و امور خیریه نوشته شده است: «موقوفه آب‌انبار میرزا موسی وزیر».

موقوفه آب انبار میرزا موسی وزیر
بازار تهران، سبزه میدان، ۱۳۹۷ شمسی

صف سلام میرزا موسیٰ وزیر، اوایل سلطنت ناصرالدین شاه
ابوالفتح خان جوان شیر، امان‌الله خان (والی کردستان)
احمد خان بیگلربیگی مراغه، محمد خان ایروانی

پروژه کاغذ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

_____ (۱۳۶۲)، سفرنامه عراق عجم، تهران: تیراژه.

_____ (۱۳۵۷)، صدرالتواریخ، محقق و مصحح: محمد مشیری، تهران: روزبهان.

_____ (۱۳۶۷)، مرآة البلدان، محقق و مصحح: عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، تهران:

دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۴)، چهل سال تاریخ ایران، محقق و مصحح: ایرج افشار، تهران: اساطیر.

اصفهانیان، کریم (۱۳۵۰)، مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین الدوله، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، قسمت سوم، مربوط به سال‌های ۱۲۷۴ - ۱۲۷۵.

اصفهانیان، کریم و غفاری، بهرام و عمران، علی اصغر (۱۳۸۵)، اسناد تاریخی خاندان غفاری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، محقق و مصحح: محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.

امین لشکر، قهرمان (۱۳۷۸)، روزنامه خاطرات امین لشکر، تهران: اساطیر.

باقری، لیلا، دیدار با وزیر مردمدار در حوالی بهشت، ۱۷ آذر ۱۳۹۵، شماره ۶۳۴_۶۳۵، همشهری محله (منطقه ۱۱).

بامداد، مهدی (۱۳۷۱)، شرح حال رجال ایران، تهران: نشر زوار.

جلالی، غلامرضا، ۱۳۸۷، مشاهیر مدفون در حرم رضوی جلد سوم: صاحب‌منصبان و واقفان آستان قدس رضوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی: گروه تراجم و انساب، چ اول.

حضرتی، صادق (۱۳۸۲)، رجال و مشاهیر آشتیان، قم: الماس.

دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱)، حیات یحیی، تهران: عطار.

راوندی، مرتضی (۱۳۸۲)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: انتشارات نگاه.

رشوند، محمدعلی خان (۱۳۷۶)، مجمل رشوند، محقق و مصحح: منوچهر ستوده و عنایت‌الله مجیدی، تهران: میراث مکتوب.

سحاب، غلامرضا، سالنامه تفرش (۱۳۹۳)، دنیای جغرافیای سحاب.

سوهانیان حقیقی، محمد و نقدی، رضا، ۱۳۹۷ ش، آستان قدس رضوی: متولیان و نایب‌التولیه‌ها، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی: گروه فرهنگ و سیره رضوی، چ اول.

شهبازی، داریوش (۱۳۹۷)، روایتی از تهران قدیم، تهران: سایه‌بان هنر.

شهیدی، حسین (۱۳۸۳)، سرگذشت تهران، تهران: راه مانا.

عبدلی آشتیانی، اسدالله، اسامی و مواجب مستوفیان عصر ناصری (۱۳۰۴ — ۱۲۷۲ ه.ق)، فصلنامه متن پژوهی پیام بهارستان، دوره دوم، سال نهم، شماره بیست و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۹۱ - ۱۵۱.

فراهانی، محمدحسین بن مهدی (۱۳۶۲)، سفرنامه میرزا محمدحسین فراهانی، محقق و مصحح: مسعود گلزاری، تهران: فردوسی.

مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۶۱)، برگی از تاریخ قزوین، قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

میرزا فرمانفرما، فیروز میرزا بن عباس (۱۳۷۷ ش)، نامه های حکومتی فیروز میرزا فرمانفرما، محقق و مصحح: فتح الله کشاورز، تهران: سازمان اسناد ملی ایران پژوهشکده اسناد.

ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۷۲)، شهریار جاده ها، محقق و مصحح: محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

نواب صفا، اسماعیل (۱۳۶۶)، شرح حال فرهاد میرزا معتمدالدوله، تهران: زوار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی